

JIŘÍ URBAN

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha, Česká republika

jiri.urban@ustrcr.cz

Securitas Imperii 38 (1) 2021: 308–319

BOŠTÍK, Pavel: *Venkov bez mezí. Kolektivizace zemědělství*

v Pardubickém kraji v letech 1949–1960

Národní zemědělské muzeum, Praha 2020, 181 stran

Studium problematiky kolektivizace venkova v pouťnorovém období komunistického režimu v Československu nabízí stále velký prostor pro nové, rozšiřující i inovativní historické zpracování. Společenská transformace, jíž československý venkov procházel během kolektivizace i bezprostředně po ní, umožňuje prohloubit naše poznání nejen o regionální rozměr, ale nabízí též mnoho možností, jaká hlediska a kritéria pro výzkum zvolit. Je potěšující, že jde o téma populární především mezi mladými, v dané etapě soudobých dějin osobně neangažovanými badateli, a že se díky jejich vysokoškolským kvalifikačním pracím neustále rozšiřuje počet okresů, obcí nebo aktérů s tak či onak zpracovanými dějinami z dob kolektivizace venkova. V tomto kontextu můžeme jen uvítat, že se Národní zemědělské muzeum rozhodlo knižně vydat disertační práci Pavla Boštíka, obhájenou v červnu 2019 na Historickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zvolený tematický záběr a regionální optika poskytly autorovi dostatečný prostor pro nové a vědecky přínosné zpracování. K zásadním obsahovým změnám v knižní verzi oproti disertaci nedošlo, práce je však doplněna o kvalitně zpracovaný jmenný a místní rejstřík. Za zmínku stojí též vhodně vybraný fotografický doprovod ze sbírek Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě a Východočeského muzea v Pardubicích.

Boštík v úvodu předesílá, že kolektivizaci chápe jako součást rozsáhlé stalinské modernizace, která v 50. letech zasáhla celý venkov. V tomto kontextu ho zajímá nejen zanikající selský stav, ale komplexní venkovská společnost, která vůči kolektivizaci zaujímal různé postoje v závislosti na dobových okolnostech. Pokládá si otázku, jak doba československého stalinismu přetvářela venkov *nejen ve smyslu chápání kolektivizace jako útlatku zemědělců, ale také jako modernizačního procesu na venkově včetně reakce zemědělců na tyto změny* (s. 9). Autor deklaruje zájem o širší souvislosti z hlediska vývoje venkovské společnosti s cílem zachytit vybrané aspekty společenských změn na venkově od jejich příčin až po důsledky a reakce aktérů. Aspektem, který ho přednostně zajímá, je vývoj vztahu mezi městem a venkovem, respektive vztahu mezi

průmyslovými dělníky a zemědělci, ať už doposud samostatně hospodařícími, nebo již vstoupivšími do jednotných zemědělských družstev (JZD). Důležitý bod Boštíkova výzkumu představuje také otázka krizí, kterými kolektivizační proces v průběhu 50. let 20. století prošel. Zkoumá přitom jejich dopady nejen na zemědělce, ale i na stranické funkcionáře.

Vedle základních otázek výzkumu Boštík v úvodu charakterizuje geografické a produkční podmínky i odlišnosti jednotlivých okresů Pardubického kraje¹ a představuje prameny, s nimiž pracoval. Zásadní pro něj byl výzkum na krajské úrovni v dokumentech z provenience Krajského národního výboru (KNV) Pardubice a Krajského výboru Komunistické strany Československa (KV KSČ) v Pardubicích. Analyzoval zápisy ze zasedání rady a částečně i pléna KNV, agendu zemědělských stížností, zápisy ze zasedání předsednictva a pléna KV KSČ, dílem též zápisy z krajských stranických konferencí. Na centrální úrovni studoval ve fondech zemědělského oddělení ústředního výboru (ÚV) KSČ, ministerstva zemědělství a ministerstva pracovních sil, v nichž ho zajímaly tematicky relevantní podkladové zprávy pro jednání daných orgánů. Vedle toho využil také tištěné prameny, ať už jde o pramenné edice (především několikavazkovou edici ke vzniku JZD připravovanou mezi lety 1995 a 2008 pracovníci někdejšího Státního ústředního archivu Janou Pšeničkovou a Jiřinou Juněcovou², ale také edici připravenou Karlem Kaplanem³) či celostátní i regionální periodika. Pokud jde o výběr odborné literatury, Boštík dokazuje, že se v oboru velmi dobře orientuje a žádné z důležitých relevantních zpracování zvolené tematiky mu neuniklo. Metodologickou oporu a inspiraci čerpal v zásadních dílech několika zahraničních autorů – Sheily Fitzpatrickové⁴, Lynne

-
- 1 Jednalo se o celkem dvanáct okresů: Čáslav, Hlinsko, Holice, Chotěboř, Chrudim, Lanškroun, Litomyšl, Pardubice, Polička, Přelouč, Ústí nad Orlicí a Vysoké Mýto.
 - 2 JUNĚCOVÁ, Jiřina – PŠENIČKOVÁ, Jana (eds.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1948–1949*. SÚA, Praha 1995; PŠENIČKOVÁ, Jana (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1950*. SÚA, Praha 1998; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1951*. SÚA, Praha 1999; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1952*. SÚA, Praha 2000; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1953*. SÚA, Praha 2002; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Podmínky pro vznik JZD 1945*. SÚA, Praha 2003; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Podmínky pro vznik JZD 1946*. SÚA, Praha 2004; TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Podmínky pro vznik JZD 1947*. NA, Praha 2005 a TÁŽ (ed.): *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1954*. NA, Praha 2008.
 - 3 KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti (1948–1960). Část druhá, Venkov*. ÚSD AV ČR, Praha 2012, Dokumentační přílohy, Příloha č. 9, s. 58–120 – viz http://www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/Karel-Kaplan_Prom%C4%9Bny-%C4%8Desk%C3%A9-spole%C4%8Dnosti_Venkov_Dokumenty.pdf (citováno k 16. 6. 2021).
 - 4 FITZPATRICK, Sheila: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford University Press, New York 1994.

Violové⁵, Nigela Swaina⁶ a Jamese Campbella Scotta⁷, kteří vypracovali své koncepce při studiu sovětské a východoevropské kolektivizace, zabývali se obecně problematikou modernizace venkova, respektive studovali formy rezistence v různých historických a geografických kontextech. Nejvýrazněji se přitom autor hlásí k antropologickému konceptu „hidden transcripts“ Jamese C. Scotta, jenž se zabývá výzkumem široké škály strategií a praktik každodenního odporu vůči dominantním mocenským strukturám.⁸ Boštík však nezůstává pouze u inspirace a v průběžném líčení různých aspektů kolektivizačního procesu v Československu a v Pardubickém kraji se snaží udržovat čtenáře v mezinárodním kontextu a nabízet porovnání s dalšími zeměmi komunistického bloku podstoupivšími kolektivizaci zemědělství.

Kniha je členěna do pěti hlavních tematických kapitol. První se věnuje pracovním silám v zemědělství. Boštík se zde ve zvoleném krajském měřítku vypořádává s problémem nedostatku pracovníků, nezájmem mládeže a s tím souvisejícím stárnutím zemědělské populace. Autor ve svém výkladu nejprve představuje demografické aspekty. Ačkoliv Pardubice s okolními obcemi patřily v 50. letech minulého století k nejrychleji narůstajícím průmyslovým oblastem, na rozboru chování tzv. kovozezemědělců ukazuje, že vliv kolektivizace na stěhování obyvatelstva z venkova do měst za lepšími výdělky v dělnických profesích lze považovat za diskutabilní, neboť do měst podle autorova zjištění nepřicházel takový počet osob, jaký by se dal vzhledem k vysokým investicím a preferenci těžkého průmyslu předpokládat.⁹ Noví dělníci totiž spíše zůstávali na venkově a do práce v průmyslu dojížděli. Umožňoval jim to charakter osídlení, hustá dopravní síť a relativně malé vzdálenosti, stejně závažnou příčinou byl i pomalý postup

5 VIOLA, Lynne: *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York 1996; TÁŽ: *The Best Sons on the Fatherland. Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford University Press, New York – Oxford 1987.

6 SWAIN, Nigel: *Collective Farms which Work?* Cambridge University Press, Cambridge 1985.

7 SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven 1985; TÝŽ: *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. Yale University Press, New Haven 1990.

8 Scott představuje rolníky jako relativně bezmocnou, marginalizovanou skupinu obyvatelstva, která, vstupuje-li do dějin, vyplňuje spíše statistiky, než že by dějiny sama utvářela. Zaměřuje se na strategie rolníků při prosazování svých zájmů k (pře)žití pod mocenským útlakem a zkoumá je jako „zbraně slabých“. Zájímají je kulturní praktiky, myšlenkový svět a systém hodnot rolníků, přičemž se soustředí na každodenní formy odporu, jako jsou drobné krádeže, lenost a loudání se v práci, předstírání souhlasu, přizpůsobení se, či naopak nezájmu. Scott vnesl do historiografie tyto techniky odporu, a rozšířil tak vnímání rezistence od organizovaných kolektivních akcí k individuální, nekoordinované, často skryté, ale vytrvalé činnosti jednotlivých aktérů. Jeho přístupy se ve svých sovětologických výzkumech inspirovaly autorky zásadních prací o odporu proti kolektivizaci, Lynne Violová a Sheila Fitzpatricková. Více souvislostí viz URBAN, Jiří: Kolektivizace venkova v historiografii – dosavadní přístupy k tématu. *Forum Historiae*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 153–187.

9 Srov. HOFFMANN, David Lloyd: *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929–1941*. Cornell University Press, Ithaca 1994.

bytové výstavby. Bytů ve městech byl nedostatek a Pardubice nebyly výjimkou. Noví poučitelé dělníci tak pokračovali v předchozím trendu, který se v českých zemích projevoval od 19. století.

Zemědělství představovalo na konci 50. let hospodářské odvětví starých lidí, a pokud mladý člověk začínal pracovat v zemědělství, přicházel podle Boštíka nepochybně v drtivě většině případů do přestárlého kolektivu. V tomto kontextu je logické, že se autor na základě dokumentů a rozborů ministerstva pracovních sil podrobně věnuje také ztrátě zájmu mladých o práci v zemědělství. Přibližuje opakující se náborové mládeže do tohoto odvětví (včetně praxe náborových příspěvků a snižování pracovních norem), dobové možnosti zemědělského školství i postoje rodičů, kteří v dané situaci viděli jen obtíže a nedostatky kolektivizované zemědělské výroby a ve snaze zajistit svým dětem lepší budoucnost se je snažili za každou cenu dostat pryč ze zemědělství. Dokumentuje i snahy rodičů „vykoupit“ své děti ze zemědělství svým vlastním vstupem do JZD a případy, kdy úřady podmiňovaly souhlas s odchodem dětí ze zemědělství plněním povinných dodávek produkce ze soukromých hospodářství jejich rodičů.

Druhá kapitola je věnována fenoménu jednotných zemědělských družstev. S ohledem na časté užívání výrazů „družstvo“, „družstevník“, „družstevnictví“ i dobového výrazu „združstevňování“ věnoval autor hned úvodní poznámku poukazu na nezaměnitelnost samosprávného družstevnictví s kolektivizačním projektem jednotných zemědělských družstev. Po stručném osvětlení problematiky výrobních typů JZD (autor zde vhodně poukazuje na sovětský vzor v podobě TOZ, artělů a komun) se zabývá praxí výkonu funkce předsedy JZD, konáním schůzí a systémem odměňování. Zajímavá je Boštíkova analýza zneužívání postavení předsedů JZD, kterou mimoděk dokládá, že kolektivizační projekt jednotných zemědělských družstev nelze vnímat jako projev pravého družstevnictví, k jehož základním pilířům patří vedle dobrovolnosti členství a podílů vyjadřujících míru zainteresovanosti jednotlivých členů také právě družstevní samospráva. Leckdy despotické chování předsedů JZD zřejmě v mnoha případech nahrazovalo absenci zemědělského vzdělání a slabé odborné znalosti, chybějící manažerské předpoklady i zkušenosti s řízením zemědělských podniků, což zákonitě vedlo k malému či nulovému respektu mezi ostatními zemědělci v obci. V situaci, kdy představenstva JZD často vůbec nefungovala a JZD řídil buď předseda sám nebo úzká skupina funkcionářů, nebyly výjimečné ani bojkoty valných hromad, tzv. výročních členských schůzí. Mnohdy nedobrovolní „družstevníci“ je vnímali spíše jako nutné zlo. Boštík se zde však neomezuje pouze na schůzování uvnitř JZD, zabývá se též činností patronát-

ních závodů¹⁰, tematizuje pořádání jejich okresních konferencí (po vzoru sovětských sjezdů nejlepších kolchozníků) a především agitační schůze při zakládání JZD.

Pokud jde o odměňování za práci v JZD, Boštík na různých příkladech dokládá, že zavedení tzv. pracovních jednotek jako nového typu náhrad nepůsobilo jako dostatečná motivace k práci. Roli zde hrálo odlišné hodnocení práce v živočišném a rostlinném úseku, tzv. změkčování norem, tendence růstu spotřeby pracovních jednotek na 1 ha i systém záloh a dobírek podle finální hodnoty pracovní jednotky toho kterého JZD. Nebylo divu, že mnozí členové odmítali systém pracovních jednotek a požadovali hodinovou mzdu. Tam, kde se sahalo po umělém navyšování hodnoty pracovní jednotky za účelem navýšení příjmů členům, docházelo k zadlužování JZD, vykazování ztrát a následným žádostem o provozní úvěry. Autor dokládá, že do roku 1953 se JZD ve sledovaném regionu zadlužovala pravidelně a ta špatně hospodařící byla neustále úvěrována.

Třetí kapitola se zabývá krizemi, jimiž byl postup kolektivizace v průběhu 50. let 20. století třikrát zbrzděn či přerušen. První, z prosince 1951, souvisí podle Boštíka se změnou v systému zásobování obyvatelstva potravinami a základním spotřebním zbožím pomocí tzv. lístkového systému, který fungoval už od dob Protektorátu Čechy a Morava.¹¹ Přístup k přidělovým lístkům poučnorový režim stále omezoval a venkovské obyvatelstvo skrze něj umně diferencoval. V roce 1951 měli nárok na přidělové lístky už jen členové JZD a samostatně hospodařící zemědělci, kteří nevlástlili více než 2 ha půdy. Museli však splnit osevní plány a předpisy povinných dodávek zemědělské produkce. Všichni ostatní zemědělci byli odkázáni na nakupování na volném trhu za mnohem vyšší ceny. Když se v průběhu uvedeného roku začaly kumulovat problémy se zásobováním trhu masem¹² a moučnými výrobky, sáhl režim k dalšímu omezení okruhu obyvatel s nárokem na přidělové lístky a zařadil členy JZD a vlastníky půdy o výměře od 0,5 do 2 ha mezi tzv. samozásobitele bez nároku na přiděly z vázaného trhu. Boštík dokumentuje zmatky v souvislosti s vydáváním lístků, nespokojenost a pocit křivdy dotčených drobných vlastníků půdy a hlavně vystupování značného množství členů z JZD (dokládá celkem 4 188 vystoupivších, tedy 22,1 % všech členů JZD v rámci kraje), což podle něj vedlo k paralyzování některých JZD. Poukazuje na specifickou této první kolektivizační krize v souvislosti s přímým ohrožením velké skupiny kovozezemědělců,

10 Zde by bývalo bylo vhodné využít stylizované vzpomínky přímých účastníků z pardubické Tesly. Viz JÁNSKÝ, Rudolf: Brigády k nám už nejezdí. In: PAVLASOVÁ, Milada (ed.): *Patronátní závody a JZD. 15 let organizované pomoci dělnické třídy Československa pracujícím rolnictvu*. SZN, Praha 1960, s. 35–47.

11 ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*. Karolinum, Praha 2014, s. 161–204.

12 Viz represivní opatření v rámci tzv. akce maso realizovaná v létě 1951 v sousedním Hradeckém kraji – URBAN, Jiří: *Počátky kolektivizace na Královéhradecku ve světle dokumentů centrálních archivů*. In: *Sborník prací východočeských archivů*, č. 13. SOA v Zámrsku, Zámrsk 2009, s. 181–218.

nejloajálnější skupiny venkovského obyvatelstva, kterou režim do té doby chránil. Došlo tak podle něj k určité „očistě“ JZD od členů, jejichž členství se vyznačovalo spíše politickou podporou. Autor zde ovšem tak trochu přehlíží dobové konotace užitého výrazu „očista“.

Okolnosti druhé, tzv. velké krize kolektivizace související se zahájením politiky nového kurzu v druhé polovině roku 1953 jsou dostatečně známé, rozpadat se začala především JZD II. typu kvapně založená v posledním roce před touto krizí. (Boštík hovoří přímo o zběsilém tempu v zakládání JZD především v okresech Hlinsko a Polička.) Rozměr krize autor přirozeně vykresluje v měřítku Pardubického kraje, kde mezi červnem 1953 a zářím 1954 poklesl počet JZD II. typu bezmála o 76 % (z 1 246 na 300), odešlo více než 84 % jejich nedobrovolných členů s téměř 86 % půdy. Celkově měla JZD v tomto kraji před začátkem krize 17 033 členů, na konci roku 1954 jejich počet poklesl na 11 031 osob, tedy o 35 %. Boštík seznamuje čtenáře také se souvisejícími problémy následujících dvou let – s protahujícím se vyúčtováním a vydělováním půdy vystoupi-
vších členů, se snahou zajistit využití rezervní a ladem ležící půdy, s úsilím rozšiřovat ornou půdu a se zabezpečováním návratu pracovníků z průmyslu do zemědělství. Polemizovat je zde třeba s autorovou interpretací perzekucí, vymáhání dodávek a hospodářských kontrol z let 1948–1953 coby „velkého množství excesů“ (s. 88), neboť nejen v daném období nešlo o excesy, nýbrž o systematické donucovací prostředky k prosazování kolektivizace.¹³ To ostatně autor sám potvrzuje, když se snaží přiblížit určitou *funkcionářskou nostalgii po starých časech éry stalinismu* (s. 89), kdy vymáhání povinných dodávek, perzekuce nepohodlných hospodářů a tlak na dosud samostatně hospodařící zemědělce, aby vstoupili do JZD, patřily ke každodenním úkolům funkcionářů na okresní a obecní úrovni.

Třetí krizi kolektivizace spatřuje autor v krizi nových JZD zakládaných závratným tempem především v druhé polovině roku 1957. Vysvětluje a kategorizuje zde postup v jednotlivých okresech, interpretuje pokles zemědělské produkce (z hlediska výnosů označuje léta 1958 a 1959 za krizová) a analyzuje nutnost organizované pomoci tzv. zaostávajícím JZD. Jednoznačně ukazuje, že odpovědní funkcionáři nebyli schopni velké množství nových JZD zvládnout. Na hodnotách pracovních jednotek mimo jiné dokládá pozitivní vliv předchozí kolektivizační krize.

13 ROKOSOVÁ, Šárka: Administrativní opatření – jedna z forem perzekuce sedláků komunistickým režimem. *Securitas Imperii*, 2003, č. 10, s. 148–194; MACOURKOVÁ, Anna – URBAN, Jiří: Nástin cesty čsl. komunistické zemědělské politiky v 50. a 60. letech 20. století s důrazem na násilný charakter kolektivizace. In: BUREŠ, Jan – VEBER, Václav a kol.: *Třetí odboj. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Vydavatelství Aleš Čeněk – ÚSTR – Metropolitní univerzita, Plzeň – Praha 2010, s. 242–256.

Při závěrečném srovnání všech tří kolektivizačních krizí je obtížné souhlasit s Boštíkovým tvrzením, že krize v letech 1951 a 1958 měly společný základ (a údajně i průběh a výsledek) ve zběsilém tempu kolektivizace. Aniž bych chtěl podceňovat regionální specifika, mám za to, že kolektivizační tempo nedosahovalo v průběhu roku 1951 zdaleka takových rozměrů jako následujícího roku 1952 (a potažmo roku 1957), a ačkoliv autorovu interpretaci zásobovací krize roku 1951 coby krize kolektivizační vítám a považuji ji za podnětnou, výše zmíněné tvrzení pokládám za dosti zplošťující. Je třeba si uvědomit, že na podzim 1949 poprvé uvolněná zásobovací opatření (vyjmutí moučných výrobků z vázaného trhu) musela být počátkem roku 1951 znovu odvolána. Namísto přiznání, že teze o růstu zemědělské produkce ruku v ruce s kolektivizací selhává, byla vina svalena na nepohodlné tradiční místní autority, kolektivizaci vzdorující zemědělce, kteří začali být označováni cejchem „kulaků“ a na popud dosluhujícího generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského čelili systematickým represím a perzekucím (dobově označovaným za „omezování a zatlačování“).¹⁴ Na konci roku 1951 však režim rozšířením množiny samozásobitelů musel přiznat, že ani zvýšeným kolektivizačním tlakem, ani zostřujícím postupem vůči „kulakům“ se mu nepodařilo akumulovat dostatek (údajně „nakřečkových“) potravinových zásob, aby jimi pokryl požadavky vázaného trhu. Výsledkem byl, jak Boštík správně dodává, zvýšený dovoz kanadského a syrského obilí, které bylo v distribuční síti československých hospodářských družstev nejednou vydáváno za sovětské.

Čtvrtá kapitola analyzuje sociální, socioprofesní a sociopolitické skupiny na venkově. Autor si zde klade otázku, nakolik se KSČ při realizaci své zemědělské politiky mohla spolehnout na zemědělce ve vlastních řadách. Jejich poměr mezi členy KSČ v Pardubickém kraji během kolektivizační dekády podle Boštíka byl asi 8 %, přičemž celkový počet komunistů v kraji činil na jaře 1953 52 083 osob, z nich zemědělců bylo jen 4 359. KSČ považovala tyto své členy za přirozenou oporu při prosazování kolektivizace, měli jít příkladem a podepisovat přihlášky do JZD mezi prvními. Boštík dokládá, že v počátcích zakládání JZD dosahoval poměr komunistů mezi jejich členy až přes 60 % (z celkového počtu 10 224 členů JZD v červnu 1950 vlastnilo stranický průkaz 6 473, tedy přes 63 %). Přesto na základě několika ilustrativních příkladů obav o půdu dochází k závěru, že v úvodních letech kolektivizace KSČ neměla velkou oporu mezi svými členy (s. 103). Je totiž důležité si uvědomit, že značnou část těchto „průkopníků“ JZD tvořili kovorolníci a nezemědělci, pro které členství v JZD nepředstavovalo hlavní zdroj obživy.

¹⁴ Kurz tzv. zostření „třídního boje“ na vesnici vyhlásil Slánský v únoru 1951. Viz SLÁNSKÝ, Rudolf: *Naučit jednotná zemědělská družstva dobře hospodařit. Referát soudruha Rudolfa Slánského na zasedání ÚV KSČ dne 22. února 1951*. Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Praha 1951, s. 18–21.

V tomto ohledu lze jen přivítat, že analýze role kovorolníků Boštík věnuje významný prostor. Upozorňuje, že kovorolnictví nepředstavovalo československé specifikum, což dokládá na příkladu Maďarska. Vedle zavedených termínů „kovorolníci“ a „stavorolníci“ se v kraji v době kolektivizace podle převažujících průmyslových odvětví používal výraz „chemorolníci“ na Pardubicku a „textilzemědělci“ na Orlickoústecku. Počet těchto kovorolnických domácností v Pardubickém kraji kvalifikovaně odhaduje na 32 600. Poté, co se v počátcích kolektivizace uvedená skupina stala hnacím motorem zakládání JZD, potýkaly se úřady po již zmiňovaných zásobovacích opatřeních z prosince 1951 s jejich vystupováním z JZD a další neochotou do nich vstupovat. Autor přesvědčivě dokládá, že před rozhodující kolektivizační kampaní let 1957 a 1958 představovali kovorolníci finančně dobře zajištěné obyvatele venkova, neboť měli díky nižším dodávkovým normám, které však leckdy záměrně ani neplnili, možnost prodávat poměrně značný objem své zemědělské produkce na státní nákup za lepší ceny (např. 1 kg vepřového masa se v rámci povinných dodávek vykupoval za 6 Kčs, zatímco v rámci státního nákupu za 14,50 Kčs). Jejich kupní síla dokonce zneklidňovala leckteré funkcionáře. Nepřekvapí proto, že v listopadu 1958 vedení KSČ rozhodlo, že právě kovorolníci budou cílovou skupinou kolektivizační kampaně pro následující rok. Boštík tak velmi trefně vykresluje, jak se kovorolníci z poměrně chudé společenské vrstvy, na kterou se režim odvolával, stali movitou skupinou, která do poslední chvíle odolávala vstupu do JZD.

Další skupinu představují sedláci, které autor nenazývá jinak než „kulaci“. Ačkoliv si je vědom toho, že jde o ideologickou nálepku importovanou do Československa ze sovětského Ruska pro účely rozdělení vesnice v duchu Stalinovy teorie „třídního boje“, odůvodňuje užívání tohoto termínu tezí, že jej českoslovenští komunisté převzali *pro označení bohatých zemědělců s velkou výměrou* (pozn. 502). Zcela tak pomíjí fakt, že v rámci prosazování kolektivizace byli označením „kulak“ ocejchováváni také zemědělci, kteří do zámožnosti či velké výměry měli opravdu daleko. Boštík připomíná, že se centrálně řízené vysídlování v Pardubickém kraji „dotklo“ celkem 168 „kulacky“ označených rodin, což představovalo po Pražském a Jihlavském třetí nejpostiženější kraj. (Nejpostiženějším okresem v rámci kraje bylo Chrudimsko.) Boštík dále seznamuje čtenáře se situacemi, v nichž docházelo k odporu proti vystěhování, k nabídkám převzetí hospodářství úřady, přibližuje problematiku tzv. úpadkových statků či praxi vnuceného přidělování půdy. Výmluvné je vystoupení nejmocnějšího muže krajského stranického aparátu, vedoucího tajemníka KV KSČ Františka Kuby, který v únoru 1956 vyslovil tezi, že KSČ musí „splatit dluh“ a vystěhovat dalších 58 rodin, na které se nedostalo do roku 1953. Ne všichni funkcionáři však v dané otázce měli stejně jasno jako tajemník Kuba, a tak nás autor zpravuje o tom, že v rámci kraje vznikaly „komise pro určování kulaků“ a že v roce 1959

úředníci sepisovali nové „kulacké seznamy“. Byť se v této souvislosti v závěru 50. let řešily především otázky členství v JZD a majetkoprávní záležitosti, bylo by vhodné uvést počty a typologii rolníků, které tato nová kategorizace postihla.

Samostatný oddíl věnuje Boštík „krajskému diktátorovi“ Jiřímu Kotrchovi, jeho vzletné kariéře a strmému pádu, jenž stranický slovník obohatil o pojem „kotrchovština“. Kotrch byl pro používání nevybíravých metod (organizování závodních milicí vymáhajících dodávky, odebírání samozásobitelských dávek a osiva, odpojování hospodářství od elektrického proudu) svými spolustraníky označen za hlavního strůjce nesnází v postupu kolektivizace, v březnu 1951 byl zbaven funkcí a v září toho roku odsouzen k tříletému trestu.

Posledním oddílem reflektujícím opory a oběti je oddíl tematizující konec malých a středních zemědělců, kteří byli početností a objemem své produkce v zemědělství nejvýznamnější silou. Stranický aparát se vůči této skupině po svém X. sjezdu v červnu 1954 začal soustředit na nejrůznější subvence a pobídky, např. i v podobě slev na povinné dodávky, to vše ve snaze plnit směrnice o zvýšení zemědělské produkce. Jádrem Boštíkova výkladu je však situováno do druhé poloviny 50. let, především do let 1957 a 1958, které autor vykresluje jako jedno z nejhorších období pro tyto samostatně hospodařící zemědělce. Boštík zde připomíná nevybíravý ekonomický nátlak, používání nejrůznějších výhrůzek, návrat k praxi vnucených příkázání volné půdy do obhospodařování i sklon mnohých funkcionářů na nižších úrovních navracet se ke stalinistickým praktikám předchozích let. Umně zde mimo jiné využívá Kaplanovu edici dokumentů vycházejících z prověrky korespondence z let 1957–1959.¹⁵ Dokládá tak, že mezi členy stranických i národních výborů přežívalo přesvědčení, že pouze ekonomicky oslabený zemědělec bude ochoten vstoupit do JZD.

V páté kapitole se autor rozhodl zachytit některé strategie vzdoru zemědělců, pomocí nichž se především v ekonomické oblasti vyrovnávali s propadem životní úrovně v souvislosti se vstupem do JZD. Zde je patrná jeho inspirace antropologickým konceptem Jamese C. Scotta, uplatněným mimo jiné ve stěžejním díle Sheily Fitzpatrickové o strategiích přežívání v sovětských kolchozech. K analýze si autor vybral psaní stížností proti postupu úřadů, preferování záhumenků na úkor společné práce v JZD, izolování členů JZD s vyšší pracovní jednotkou ve smyslu ekonomického vyčleňování zvýhodněných a loajálních členů JZD z venkovské komunity a konečně také prodej masa na státní nákup v momentě, kdy už se vstup do JZD zdál neodkladný.

15 Jedná se o soubor zpráv ministerstva vnitra určený členům politického byra ÚV KSČ. Autoři je označovali za průzkum veřejného mínění v rámci akce PK (prověrka korespondence). Od roku 1957 byla vyčleňována samostatná část věnovaná „socializaci vesnice“. Karel Kaplan je v Ústavu pro soudobé dějiny uveřejnil v nezvykle velkém rozsahu coby výjimečný zdroj o veřejném mínění. KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti (1948–1960). Část druhá, Venkov*. Příloha č. 9, s. 58–120.

Pokud jde o stížnosti, bylo již opakovaně potvrzeno, že jde v kontextu výzkumu komunistických společností o velmi nosný pramen.¹⁶ Je to dáno mimo jiné tím, že prameny úřední povahy obkreslují skutečnosti ideologicky poznamenaným newspeakem, zatímco o prameny osobní povahy bývá nouze. V tomto ohledu se Boštík drží progresivního historiografického trendu. V kontextu celé knihy vystavěné na obecném výkladu, který jen místy doplňují ilustrativní příklady z okresů či obcí, však působí nevyváženě, když například autor začne podrobně uvádět zdravotní důvody a překážky, kterými pisatelé odůvodňovali své stížnosti na úřední postup. Velmi si vážím pohledů a analýz činěných metodou tzv. historického mikroskopu, zde jsou však mnohé podrobnosti pro ilustraci daných strategií nadbytečné, navíc autor nepracoval s dalšími prameny, které by dokázaly příběhy stěžovatelů dopovědět, ať už v rovině hlubších souvislostí v dané obci, či alespoň v rovině vyřízení stížnosti nebo odvolání. Bylo by, myslím, spíše na místě přiblížit čtenáři administraci stížností. Boštík udává, že stížnosti zasílané prezidentovi, ministrům či centrálním stranickým orgánům byly vráceny k vyřízení zpět do regionu, čtenář se však nedozví, jak s nimi bylo dále nakládáno, zda a v jakých případech docházelo k prošetřování, zda byly o vyjádření žádány místní orgány, jak je úřady vyhodnocovaly a zda stěžovatelé měli šanci na úspěch.

Velmi zajímavým a důležitým fenoménem se autor rozhodl zabývat v části o záhumenském hospodaření. Správně předesílá, že šlo o životně důležitý zdroj obživy v době, kdy JZD tuto záruku nedokázala poskytnout, že na záhumencích zemědělci trávili více času než na polích a ve stájích JZD, neboť na nich záviselo jejich živobytí. Zajímavé je, že se vztahem mezi velikostí záhumenku a produktivitou práce člena JZD měl už v roce 1955 a znovu v roce 1959 zabývat Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky Československé akademie zemědělských věd. Hospodářská síla záhumenků byla nepřehlédnutelná totiž nejen z pohledu až dvojnásobné produktivity, ale také z hlediska rychle zažitě praxe rozkrádání tzv. družstevního majetku. Bývalo by jistě bylo vhodné, kdyby autor pro čtenáře uceleně nastínil, jak se vyvíjela dodávková povinnost ze záhumenků.

V závěrečné části o technikách vzdoru se Boštík podnětně zabývá strategiemi nakládání s vepřovým masem. Ukazuje, že po X. sjezdu KSČ v červnu 1954 nabídla zemědělská politika rolníkům vícero příležitostí a pobídek ke zvýšení produkce. Šlo například o tzv. smluvní výkrm hospodářských zvířat s poměrně štedrou dotací krmiva, přičemž

16 V posledních letech např. ADAMUS, Anna Maria: *Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*. IPN, Warszawa 2017. V českém prostředí nejnověji PAŽOUT, Jaroslav – VILÍMEK, Tomáš: *Barometr nálad, studnice informací. Dopisy občanů vedoucím představitelům a orgánům Komunistické strany Československa v letech 1988–1989*. ÚSD AV ČR, Praha 2020.

výkupní ceny se pohybovaly ve výhodnějších cenách státního nákupu. Dále ukazuje, jak se s novou vlnou aktivní kolektivizační kampaně mnozí zemědělci rozhodli popasovat, mimo jiné tím, že před vstupem do JZD dodali výkupnímu aparátu výrazně vyšší množství hospodářských zvířat, tedy že raději prodali maso za výhodnější cenu, než aby zvířata převedli do JZD. Povinné dodávky i plán státního nákupu byly v tomto ohledu v roce 1957 vysoko překonány, nejvýrazněji v okresech Chrudim a Přelouč. Úřady v obavě před nedostatkem jatečních kusů v dalších letech reagovaly rozsáhlou regulací výkrmu, výkupu i domácích porážek. Přesto nedokázaly zabránit situacím, v nichž mnohá nově založená JZD začínala bez potřebného množství zvířat i krmiv, a vykazovala proto od samého počátku špatné hospodaření. V celém kraji tak zemědělci napomohli bídné ekonomické situaci JZD na konci 50. let, uzavírá Boštík s tím, že se evidentně nezajímali o jejich budoucnost.

Pavlu Boštíkovi se podařilo zachytit různé, v historiografii dosud víceméně opomíjené strategie a techniky, s jejichž pomocí, jak autor sám píše, zemědělci chránili svou obživu, navyšovali zisky a také obcházeli stát. Velmi přínosně pojednal také o přesunech pracovníků z venkova do měst i z měst na venkov. Detailnější zpracování by si (nejen) v krajském měřítku jistě zasloužilo vyslání 2000 nejzkušenějších funkcionářů z průmyslových závodů do zemědělství v letech 1957 a 1958, zvláště s ohledem na autorovu inspiraci ve zpracování tématu dělnického předvoje na venkově z pera kanadské historičky Lynne Violové, která problematiku sovětské kolektivizace nahlédla prizmatem největší a nejúspěšnější mobilizační kampaně prvního pětiletého plánu.¹⁷ Podnětné je rovněž Boštíkovo uvažování a nazírání na krize kolektivizace i snaha akcentovat, nakolik se lišil průběh kolektivizace v rámci jednotlivých okresů Pardubického kraje. Ze závěrečné shrnující charakteristiky však zcela vypadly okresy Čáslav, Holice, Lanškroun, Litomyšl, Ústí nad Orlicí a Vysoké Mýto. Autor si evidentně vybral jen několik typologicky odlišných okresů, což ale explicitně nesděljuje, takže čtenář může mít dojem, že na část okresů v této úvaze prostě zapomněl. I v dalších svých závěrech je ovšem Boštík nadměru rozpačitý. Přiznává, že na otázku, zda byla kolektivizace úspěšná, nedovede vlastně uspokojivě odpovědět. Mohl ovšem například proti sobě postavit argumenty pro a proti, což neudělal, a místo toho předkládá pouze hledisko dobového vedení KSČ. Zároveň však vyjmenovává množství problémů vzniklých v důsledku zemědělské politiky KSČ: vysoký průměrný věk pracovníků JZD zapříčiněný útlakem mladé generace ze zemědělství, způsobený mimo jiné demotivačně nízkými výdělky;

17 VIOLA, Lynne: *The best Sons of the Fatherland. Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford University Press, New York 1987.

nížká produktivita práce, způsobená jak zastaralou mechanizací, tak nedokončenou infrastrukturou JZD a v neposlední řadě i nechutí „družstevníků“ pracovat.

Kromě již zmíněných podnětů musím upozornit na některá opomenutí či drobné nedostatky. Domnívám se, že autor se měl pokusit do regionálně zaměřené práce zařadit také analýzu krajského rozhodovacího aparátu ve vztahu ke kolektivizaci, pojednat o distribuci agend a pravomocí mezi zemědělským referátem KNV a zemědělským oddělením KV KSČ. Sousední Královéhradecký kraj, k němuž Boštík ve svém výkladu logicky odkazuje, nesl v letech 1949–1960 označení Hradecký kraj. Na s. 97 autor hovoří o nové etapě kolektivizace v Maďarsku zahájené roku 1955 Rákosim a ukončené „záhy po událostech března 1956“ – předpokládám, že mělo jít o události maďarského povstání z října a listopadu toho roku.

Závažnou připomínku mám však k tomu, že si autor nedrží náležitý odstup od dobových ideologicky předpojatých výrazů jako „kulak“, „kulaci“, ale užívá též obrátů „kulacké děti“, „kulacké ženy“, „kulačtí manželé“, „kulacké rodiny“, „kulacká hospodářství“, „vrstva kulaků“, „likvidace kulaků“, „izolace kulaků“ či „protikulacké setkání“. Zastávám názor, že dobovou ideologií zbarvené a dehonestující výrazy by neměly být přebírány do našeho současného (nejen vědeckého) slovníku bez náležité distance, tedy uvozování a zdůraznění dobového kontextu. Pavel Boštík na to ve výše zmíněných případech zcela rezignoval. Pro český venkov tradiční výraz sedlák jako by vůbec neznal, v celé práci jej nenajdeme (odmyslíme-li citace), přestože v seznamu literatury, z níž vycházel, nechybí zásadní sociologické dílo Arnošta Bláhy o sociologii sedláka a dělníka. Pro pořádek dodejme, že Bláha v roce 1937 na českém venkově žádnou vrstvu „kulaků“ neidentifikuje¹⁸, očividně jde o uměle implantovaný ideologický import počínající doby. Ostatně na zákulisí výběru pojmů „kulak“ a „vesnický boháč“ Boštík skrze Jechovu práci odkazuje,¹⁹ nepochybně jej tedy zná. Zůstává tak otázkou, proč se rozhodl integrovat dobový ideologický úzus do svého vědeckého výrazového aparátu bez náležité distance.²⁰ Je to velká škoda, celkové vyznění Boštíkovi interpretace prvotiny totiž mohlo být daleko pozitivnější.

18 BLÁHA, Arnošt Inocenc: *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev* (druhé opravené a doplněné vydání). Orbis, Praha 1937.

19 JECH, Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Vyšehrad, Praha 2008, s. 59–63.

20 Nahlédnutím do Boštíkovi disertační práce zjistíme, že se od přejímání hojně užívaného označení „kulak“ na akademickém poli rozhodl distancovat uvozováním. Proč tuto distanci opustil ve své knižní prvotině, zůstalo tajemstvím. Zmínit v tomto ohledu musíme i roli recenzentů (prof. Jana Burešová a doc. Pavel Mücke) a odborného redaktora (prof. Eduard Kubů), kteří selhali, pokud snad autora v tomto smyslu opomenuli upozornit.